

НУТҚИЙ МУЛОҚОТДА СУКУТНИНГ ЎРНИ

Юлдашева Дилором Нигматовна,
педагогика фанлари номзоди, ўзбек тилшунослиги кафедраси доценти, Бухоро давлат
университети
e-mail: diloromxon.68@mail.ru

Аннотация. Нутқий мулоқот фикр баён қилиш жараёни бўлиб, шубҳасиз, кўп ҳолатларда лисоний имкониятларнинг ёзма ёки оғзаки шаклда моддий воқеланиши билан боғлиқ. Лекин лисоний бирликларнинг воқеланиши билан боғлиқ бўлмаган мулоқот турлари ҳам оз эмас. Шунга кўра мулоқот кўп ҳолларда вербал, яъни сўз, лисоний воситалар орқали ва новербал, сўзсиз – новербал восита(имо-ишора, ҳар-хил белги, нишона, рамз, символ, оҳанг, сукут ва х.)лар орқали ахборот бериш билан боғлиқ бўлиб, ўзаро таъсирига кўра вербал ёки новербал мулоқот сифатида тасниф қилинади.

Нутқий мулоқот деганда мулоқот жараёнида лисоний вербал ва новербал воситаларнинг (биргаликда) ҳамкорликда ишлатилиши тушуниладики, қуйида сўзсиз мулоқотнинг бир кўриниши сифатида баҳоланиши лозим бўлган сукут ҳамда у ифодалаган коммуникатив маънолар хусусида мулоҳаза юритилади.

Ҳар қандай фаолият ўзининг амалий қиммати билан аҳамиятли. Нутқ мулоқот фаолияти бўлганлиги учун унинг самараси ҳам нутқнинг таъсирчанлиги, маълум бир мақсадга эришганлиги билан белгиланади. Сўзловчи ва тингловчи (коммуникант)ларнинг бир-бирига таъсири, маълум мақсадни юзага чиқариш даражаси мулоқот жараёнининг амалий самараси ҳисобланади. Зеро, нутқий мулоқот оддий нутқ(лисоний имкониятларнинг муайян моддий шаклда воқеланиши)дан фарқланувчи, ўзининг мураккаблиги, вербал ва новербал, шунингдек, миллий, этик, эстетик, этнографик, психологик, ижтимоий каби таркибий қисмларнинг ўзаро уйғунлашувидан иборат бўлган ситуатив прагматик бутунликдир.

Сукут бирлигига ўта мураккаб, ўзига хос онийлик (ситуативлик), муайян коммуникантлар, замон ва макон, шарт-шароит, мақсад/сабаб ва оқибат билан узвий боғланган ўта қисқа бир замонда содир бўладиган прагматик тизим бўлган нутқий мулоқотнинг асосий таркибларидан бири сифатида қаралиши зарур.

Калим сўзлар: нутқий мулоқот, ситуатив прагматик бутунлик, сукут, новербал восита

РОЛЬ МОЛЧАНИЯ В РЕЧИ

Юлдашева Дилором Нигматовна
кандидат педагогических наук, доцент кафедры узбекского языкознания, Бухарский
государственный университет

Аннотация. Вербальное общение – это процесс выражения идей, который, несомненно, часто связан с материальной реализацией языковых возможностей в письменной или устной форме. Но также существует множество видов общения, не связанных с наличием языковых единиц. Соответственно, общение часто связано с передачей информации вербальными, то есть вербальными, лингвистическими средствами, а также невербальными, невербально-невербальными средствами (жесты, различные символы, знаки, символы, тон голоса, тишина и т. д.). классифицируются как вербальное или невербальное общение в зависимости от их взаимодействия.

Вербальное общение относится к совместному использованию вербальных и невербаль-

ных средств (совместно) в процессе общения, далее следует обсуждение молчания и коммуникативных значений, которые оно выражает, что следует рассматривать как форму невербального общения.

Любая деятельность значима в своей практической ценности. Поскольку речь – это коммуникативная деятельность, ее эффективность также определяется результативностью речи, достижением конкретной цели. Взаимодействие говорящего и слушающего (коммуниканта), степень достижения определенной цели является практическим результатом коммуникативного процесса. Действительно, речевое общение – это ситуативное прагматическое целое, которое отличается от обычной речи (реализации языковых возможностей в определенной материальной форме) своей сложностью, вербальной и невербальной, а также взаимосвязью национальных, этических, эстетических, этнографических, психологических, социальных компонентов.

Речевое общение – это очень сложная, явная, мгновенная, очень краткосрочная прагматическая система, которая тесно связана с конкретными коммуникаторами, временем и пространством, условиями, целью / причиной и результатом, тишину следует рассматривать как одну из ее основных составляющих.

Ключевые слова: вербальное общение, ситуативная прагматическая целостность, молчание, невербальные средства

THE ROLE OF SILENCE IN SPEECH

Yuldasheva Dilrom Nigmatovna

Candidate of pedagogical sciences, associate Professor of the Department of Uzbek, Linguistics
Bu-khara State University,

Annotation. Verbal communication is the process of expressing ideas, which is undoubtedly often associated with the material realization of linguistic possibilities in writing or orally. There are also many types of communication that are not associated with the presence of linguistic units. Accordingly, communication is often associated with the transmission of information by verbal that is linguistic means, as well as non-verbal means (gestures, various symbols, signs, symbols, tone of voice, silence, etc.). They are classified as verbal or non-verbal communication depending on their interaction.

Verbal communication refers to the sharing of verbal and non-verbal means (together) in the communication process, followed by a discussion of silence and the communicative meanings it expresses, which should be considered a form of non-verbal communication.

Any activity is significant in its practical value. Since speech is a communicative activity, its effectiveness is also determined by the effectiveness of speech, the achievement of a specific goal. The interaction of the speaker and the listener (communicant), the degree of achievement of a certain goal is the practical result of the communicative process. Indeed, verbal communication is a situational pragmatic whole, which differs from ordinary speech (the realization of linguistic possibilities in a certain material form) in its complexity, verbal and non-verbal, as well as the interconnection of national, ethical, aesthetic, ethnographic, psychological, social components.

Verbal communication is a very complex, explicit, instantaneous, very short-term pragmatic system that is closely related to specific communicators, time and space, conditions, purpose / cause and result, silence should be considered as one of its main components.

Key words: verbal communication, situational pragmatic integrity, silence, non-verbal means

Кишилик жамиятида инсонлар тилдан, асосан, коммуникатив бирлик сифатида фойдаланадилар. Зеро, тил нутқий мулоқот (дискурс) деб аталадиган, моҳиятан кишиларнинг ўзаро фикр алмашилиш жараёни бўлган яхлитлик учун асосий воситадир. Шу ўринда мутахассислар нутқ бирлиги ҳамда мулоқот бирлигини фарқлайдилар. Жумладан, тилшунос олима Г. Тоированинг келтиришича, нутқ бирлиги деб лисоний бирликларнинг моддий шаклда (фонемани алоҳида нутқ товуши, морфемани алоҳида кўшимча, лексемани нутқда қўлланган сўзшакллар, ҳар хил модел ва конструкцияларнинг воқеланган, моддий шакл олган ясама сўзлар, сўз бирикмалари ва гаплар сифатида) ёзма ёки оғзаки кўринишларда юзага чиққан, этносоциопсихологик омиллардан холи ҳодисаларни атасак, мулоқот бирлиги деганда лисоний ва нолисоний (миллий, ижтимоий, руҳий, шароит билан боғлиқ, одатий ва ҳ.) омилларнинг мулоқот жараёнида биргаликда мураккаб бир ҳодиса сифатида воқеланиши ва мулоқот жараёнида маълум бир информатив-экспрессив функцияни бажариши тушунилади [9].

Демак, тил мулоқот бирлиги сифатида воқеланганда дикурснинг тўлақонли бўлишини таъминлаш учун нафақат лисоний, балки нолисоний омилларга ҳам эҳтиёж сезади. Чунки, одатда, ўзаро мулоқотга киришган кишилар нутқ жараёнидан муайян мақсад, манфаат ёки самарадорликни кўзлаши табиий ҳол. (Ҳаттоки бундан фатик (тасодифий, режалаштирилмаган) мулоқотни ҳам истисно, деб айтолмаймиз. Зеро, Р. О. Якобсон ўринли таъкидлаганидек, тил бирликларининг турли хил куршов ва шароитларда қатор кўшимча вазифалар билан “пардозланган”, “безанган” ҳолда воқеланишини таъминловчи омиллардан бири фатик мулоқот[10] дир.)

Дискурсда мулоқот коммуникантларининг мақсади “Қайси бирликни мана шу нутқий шароит ва ҳолатда қўласак, самара кўпроқ ва таъсирчанроқ бўлади?” деган муаммога бориб тақалади. Табиийки, бундай самарадорликка фақат “лисоний имкониятлар”дан фойдаланиш асосидагина эмас, балки танланган лисоний воситани психик, физиологик, соф физик, этник, табиий каби ўнлаб нолисоний омиллар билан боғланишда қўллагандагина эришиш мумкин.

Бу борада Грайснинг “кам куч сарфлаб, кўп натижага эришиш, яъни маълум қилинаётган ахборот талаб даражасида бўлиши ва ортиқча маълумотни бермаслик мулоқот самарадорлигини белгилайди”[2, 217-237], деган мулоҳазасини ҳам назардан қочирмаслик ва мулоқот жараёни таҳлили учун буларни ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ. Жумладан,

Мисол. Катта оқ салла кийган Хўжа Яҳё Шайбонийхон ўтирган тахтнинг олдиғача қадамларини майдалаган ҳолда, ўнг қўлини чап кўкси устига қўйиб, бошини эгиб, енгилгина таъзим қилиб борди.

Қироатга ўрганган жарангдор товуш билан:

–Ассалому алайкум, хон ҳазратлари, – деди. (П. Қодиров. Юлдузли тунлар. (Т., 1988. –165-б.)

Мулоқот жараёнидаги “ўнг қўлини чап кўкси устига қўйиш”, “бошини эгиш”, “енгилгина таъзим қилиш” каби новербал ҳолатлар “сизга ҳурматим чексиз”, “сиз мендан юқоридасиз”, “содиқ кулингизман” каби ҳурмат билан боғлиқ ўнлаб мулоқот маъноларини юзага чиқаради[3; 7] ки, бу “кам куч сарфлаб, кўп натижага эришиш”нинг ўзбеккона кўринишидир. Баъзан бундай ҳолат “сохта мулозамат”, “иложсизлик”, “мутелик” маъноларини ҳам қаватлаб келиши мумкин.

Мисол. – Гапирадиган гапмас... омонат бор, бериб қўйишим шарт.

Асадбек «Шариф бир нима қолдирибди-да», деб ўйлаб:

— Эртага соат ўнда идорага келинг. Идорани биласизми? — деди.

Насиба«ҳа, биламан», деган маънода бош ирғади.

— Юринг, уйингизга ташлаб ўтамиз, — деди Асадбек.

— Йўқ, раҳмат, — Насиба шундай деб тисарилди. — Мен... ҳали бу ерда ишим бор... Гўрковга айтадиган гапим бор...

Асадбек аёлнинг ёлғон сўзлаётганини, уларнинг машинасига чиқишни истамаётганини сизди. (Т. Малик. Шайтанат. 4-китоб. (Т., 2008. –112-б.)

Бадиий матн мулоқот парчасидаги “бош ирғади”, “тисарилди” ҳаракатлари орқали “Сиз ишлайдиган идорани жуда яхши биламан”, “Сиз нопок одамсиз. Шу боис сизнинг машинангизда кетишни истамайман” каби маънолар юзага чиққанки, бу новербал воситалар орқали мулоқот жараёнида мулоқотдошнинг юзига айтиб бўлмайдиган ёки айтишга андиша қилинадиган гапларни бемалол ифодалаш имконини берган.

Мисол. – Қара, фикримиз бир ердан чиқди: мен ҳам ҳамкасбларимга шундай дедим. Аммо улар ишонишмаяпти. Уларни ишонтириш учун нима қилиш керак?

Асадбек елка қисдию, «билсанг ўзинг айт» дегандай унга қараб тураверди.

– Сен биз билан ҳамкорлик қилишинг керак. Тушуняпсанми? Ҳеч бўлмаса бир-иккита наркокурерни бизга тутиб берасан. Мулоҳазага ўрин йўқ. Кўнишга мажбурсан. Ҳар ҳолда ўғилларингни бекорга чиқармаяпмиз. Улар гаровда, билиб қўй!

Чиндан ҳам тортишиш, мулоҳаза юритишга фурсат йўқ эди.

– Ким билан боғланаман?

– Сен билан ўзимиз боғланамиз. Энди боравер. Уйингга қайтиб, тўйингни бошлайвер. Қўрқма, энди сен бизнинг ҳимоямиздасан.

Асадбек паст овозда «хайр» деб хонадан чиқди. Саломига алик олинмагани каби хайрлашишига ҳам лутф қилинмади.

Жамшид билан ўғилларининг савол билан қарашларига жавобан:

– Тезроқ бўлларинг, мен тоза ҳавода тураман, – деб ташқарига юрди. (Т. Малик. Шайтанат. 4-китоб. (Т., 2008. –65-б.)

Нутқий мулоқот ўзига хос оний (ситуатив) прагматик тизимдир. Юқоридаги мисолда “елка қисиш”, “қараб туриш”, “саломига алик олмаслик”, “хайр демаслик”, “савол билан қараш” кабилар бир қатор лисоний бирликларнинг нутқий воқеланиши ўрнида қўлланилган новербал мулоқот бирликларидир. Ўқувчи (китобхон) парчани ўқир экан шу қисқа дискурсда новербал воситалар қуйидаги маъноларни ифодалаётганини яққол сезиб туради: “Мен буни билмайман ва билишни ҳам истамайман ёки буни билиш мен учун муҳим эмас” (елка қисиш), “Хўш, сен буни биласами? Билсанг, айт. Биз ҳам эшитиб қўяйлик” (қараб туриш), “Сен ҳурмат қилинадиган киши эмассан. Аслида, юзингга ҳам қарамаслигим керак” (саломига алик олмаслик), “Сен мен учун ҳеч кимсан. Сени асло ҳурмат қилмайман. Ҳурматга арзимайсан. Гаплашиш учун тенгим эмассан” (хайрлашмаслик), “Ишнинг натижаси нима бўлди? Бу ёғига қандай йўл тутамиз? Хайрликми ё... ?” (савол назари билан қараш).

Нутқий мулоқотнинг асосий вазифаси коммуникантларнинг бир-бирига таъсир ўтказишини тақозо этади[1; 5’8; 9]ки, бунда ижтимоий фаолиятнинг муҳим кўринишларидан бири сифатида нутқий мулоқот ўзига хос ўта қисқа муддатда муваққат бутунликни юзага келтиради ва оний (ситуатив) прагматик тизимни ташкил этади. Айтиш жоизки, мулоқот жараёнида коммуникантларнинг бирор ҳолати, ҳаракати йўқки, улар “гапирмаса”, “нимадир демаса”. Ҳаттоки уларнинг сукут сақлаши ҳам “индамасдан индаш”дир [4].

Дискурсда нолисоний ҳодисалардан бири бўлган сукут ҳамда унинг маъно ифодалаш хусусиятлари масаласига бироз тўхталамиз ва шу ўринда “Сукут қандай маъноларни ифодалай олади?” деган саволга имкон қадар жавоб қайтаришга ҳаракат қиламиз.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”[11] да бу сўз қуйидагича изоҳланган: СУКУТ [арабча

–жимжитлик; гапирмаслик; камгаплик] 1. Кимсадан ёки ҳеч кимдан чурқ этган товуш, садо чикмай, жимлик ҳукм сурган ҳолат; сўзсизлик. Сукут қилмоқ. Сукут сақламоқ. Сукутга кетмоқ (ботмоқ, чўммоқ). Сукут – аломати ризо. (Мақол)Аҳмоққа жавоб – сукут. (Мақол)

2. айн сукунат 1. Тўрғайлар ухлашур ёвшан тагида, Дарё бўйларида – тўқайда сукут. Миртемир, Асарлар. Дунёда шундай қўшиқ борки, янгрангда олам бир дақиқа сукутга чўмади. “Саодат”.

Демак, сукут сўзи араб тилидан тилимизга кирган сукун, сукунат ва ўзбек тилидаги сукунатли ясама сўзи билан асосдош бўлиб, у нутқий мулоқот жараёнида ўзига хос прагматик қийматга эга лингвомаданий хусусиятларни ифода этади. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”(ЎТИЛ)да сукут сўзининг маъносини “жимжитлик; гапирмаслик... чурқ этган товуш, садо чикмай, жимлик ҳукм сурган ҳолат; сўзсизлик” тарзида ифодаланиши ўринли. Бироқ сукут сўзининг камгаплик деб изоҳланишига қўшилиб бўлмайди. Чунки халқимиз камгаплик сўзини сиполик, босиқлик, вазминлик сўзлари билан бир қаторда ишлатади. Жумладан, Бу одамнинг табиатига камгаплик, сиполик, камтарлик хос бўлса-да, бироқ кўзлари чакнаб турарди унинг. (Ўткир Раҳмат. Тиниқ туйғулар куйчиси. (Т., 2010.)

Шунингдек, айрим соҳага оид манбалардаги “араб тилидан кирган адабиёт, маънавият, шеърят каби сўзлар охиридаги-ат, -от қўшимчаси кўплик маъносини беради”, деган фикрга таянсақ, сукунат сўзи ҳам сукутнинг кўплиги(ортиклиги)га ишора этади. (Агар ўзбек тилида мавҳум отлар фақат бирликда қўлланилишини, уларнинг кўплик шакли мазмунан тур, хил ёки умумлаштириш маъносини бериши инобатга олинса, сукунат сукут ифодалаган коммуникатив мазмун турларининг умумлашма номи дейиш мумкин.) Замонавий ўзбек бадиий матнларида сукут сўзи кўпроқ кишиларга нисбатан, сукунат сўзи эса макон ва замонга нисбатан ишлатилишини кузатамиз. Масалан,

1. «Зулмат – кризисмиди? Менга нима бўлди ўзи? – деб ўйлади Солиев. – Бомба портламаган эди. Йигитлар киришганди. Балки ўшандан кейин портлагандир? Ёнимдаги яраланганлардан биттасими? Бошқалари қани?»

Тили гапга айланиб, буларни сўраганида ҳам ҳамшира жавоб қайтара олмас эди. Ҳамшира ён томондаги беморнинг ҳолидан хабар олгач, чиқиб кетди. Ҳамшира киргач, қайси бир бурчакка биқиниб олган сукунат у чиқиб, эшик ёпилиши билан яна хонага ўз ҳукмини ўтказа бошлади.

Солиевнинг бахтига бу сафар қулоқлари шанғилламади. Ахён-ахёнда даҳлиз томондан соатнинг чиқиллашини эслатувчи узук-узук, ожиз-ожиз товуш сукунат ҳукмига зарба бериб турди. Хаёллари аста-секин тиниқлаша бошлаган Солиев зулмат дунёсига кириш арафасидаги воқеаларни элади. (Т. Малик. Шайтанат. 4-китоб. (Т., 2008. –51-б.)

2. Не-не сиру синоатлар шоҳиди бўлган, не-не синовларни бошдан кечирган кўхна Бухоронинг қадимий обидалари атрофида бугун сукунат чўккан. Масжиду мадрасалар, карвонсаройлар, савдо тоқлари, сўлим Лабиҳовуз ва ҳатто Хўжа Насриддин ҳам «Уйда қолинг», деётгандек... (<http://xs.uz>)

3. Инсон фикрларини тўплаётган, амалларини кўздан кечираётган, ишлари ва аҳволи ҳақида ўйлаётган пайтда сукут қилиб туради.

4. Сукут – мўминлар, оқилларнинг белгиларидан бир белги бўлиб, Ислом дини инсонларни шунга буюрган. Аллоҳ таоло бандаларини сукутга буюрган, гапириш сабабли иқобга олишидан огоҳлантирган. (<http://muslim.uz>)

Сукунат сўзи келтирилган 1-мисолда шифоҳона палатасидаги, 2-мисолда “кўхна Бухоронинг қадимий обидалари атрофида”ги жимжитликка ишора қилса, 3-4-мисолларда

сукут сўзи кишиларнинг жим туриш ҳолатига нисбатан ишлатилган.

Мумтоз манбаларда эса сукунат сўзи кишиларга нисбатан ҳам қўлланилганлигини кузатамиз. Жумладан, шарқ мутафаккири Муҳаммад Содик Қашғарий яхши кишилар одоби ҳақида битилган китобида бу ҳақда шундай дейди: "... (яхши киши) ўзини беадабона сўздин ва феълдин ямон ҳаракатдин ва ноҳамвор (ноўрин) сукунатдин сақлағай. ”

Биз диққатимизни, асосан, сукутнинг дискурсдаги ўрни билан боғлиқ жиҳатларига кўпроқ қаратамиз ва сукут билан сукунатни айнан бир тушунча деб ҳисобламаймиз.

Демак, мулоқот жараёнида сукут алоҳида ўрин тутади ва у ҳам нутқий вазиятдан келиб чиқиб, ўзига хос бир қанча маъноларни юзага чиқаришга хизмат қилади. Зеро, мулоқот жараёнида у ситуатив, ижтимоий ва психологик омиллар билан боғлиқ ҳолда коммуникатив мазмун ифодалайди. Андижонлик олим Маъмуржон Саидхоновнинг “Алоқа-аралашув ва имо-ишоралар” китобида (Т.: Фан, 2008) сукутни “муомалавий мазмунга эга” ва “муомалавий мазмунга эга бўлмаган” турларга ажратади. Кузатишимизча, “муомалавий мазмунга эга” сукут нутқий мулоқот жараёнида элликка яқин маъноларни юзага чиқарадики, энг аввало, ундан, яъни сукутдан ҳам ўринли фойдаланмоқ зарур. Улуғларимиздан Саъдий Шерозий сукутдан ўринли фойдаланиш хусусидашундай деган эди:

Оқиллар наздида гар ўлтириш одобдир,
Маслаҳат ташлаганда сўзга кўрсатиш ҳиммат.
Икки нарса ақлга сиғмайди агар билсанг,
Сўзлаш пайтида сукут, кераксиз жойда суҳбат.

Сукут сақлаш ўзига хос ижтимоий қимматга эга. Буни, масалан, дил розини айтиш, ўтганларни хотирлаш, хафа бўлиш, аразлаш ва менсимаслик ҳолатларида, кесатиқ ва киноя ка-биларда кўрамыз. Биз юқорида (кузатувларимиз асосида) “муомалавий мазмунга эга” сукут нутқий мулоқот жараёнида элликка яқин маъноларни юзага чиқаришини таъкидладик. Уларнинг баъзилари хусусида тўхталиб ўтамыз. Чунончи,

исён маъноси: Қизча болаларга хос қайсарлик билан бошини эгганча жим турар, унинг сукутида, бутун хатти-ҳаракатида нимагадир қарши сўзсиз исён бор эди. (Мирмуҳсин, Умид. Т., 1981.)

Бироқ қалбидаги ва умуман вужудидаги ҳаловатга, сокинликка нимарсадир ҳалал бераётганлигини сеза бошлаганди. Шул боис бу ҳолатни қалб кўзи ила тафтиш қилмоққа тушди. Филҳақиқат, бу илм кошонаси бўлмиш расадхонада кўз илғамас, қулоқ эшитмас бирғалаён, балки исён мавжуд эди. Уни фақатгина уйғоқ қалбила кўрмоқ, ҳис қилмоқ мумкин дир. Эҳтимол Хайёмнинг таъсиримиди, ҳар тугул бу ерда, ундаги одамларда, хаттоки одамларнинг сукутида ҳам жазава, ғалаён бордек эди. Ғаззолий буни сезиб турарди, бироқ уларнинг ўзлари пайқамасдилар. (Наби Жалолiddин, Оралиқ. (www.nabijaloliddin.uz. 175-б.)

тушунмаслик маъноси: Сукут сақламоқ ҳамма вақт ҳам ақллиқдан дарак беравермайди, аммо билганингни шақиллаб гапира бериш–ўз обрўйингни пақирлаб тўкиш демак. (Мирмуҳсин, Умид. Т., 1981.)

таҳқирлаш маъноси: Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романидан олинган куйидаги парчада сукут таҳқирлаш мазмунини англатади: "... Отабек бу чўлтоқ супургини таниди ва унинг истехзоларини англаб, маъносиз бу саволларга жавоб бериб ўлтуришдан сукутни хайрлик топди. Гўё ўзининг бу сукути билан Мусулмонқулга маънолик бир жавоб қилар эди. Мусулмонқул бу сукутдан таҳқирланди, тутуни кўкка кўтарилар экан бақирди:

–Нега жавоб бермайсиз?!”

хурмат маъноси: Туркман ва кавказ халқлари одатига кўра, келинлар маълум муддат

(асосан, фарзанд кўргунларига қадар) қайнона ва қайноталарига гапирмаслик, яъни ҳурмат маъносини ифодалаши сукут ифодалайдиган коммуникатив мазмунлардан биридир. Зеро, у таҳқирлашнинг акси, яъни ҳурмат белгисидир. Ёки соф шарқона тарбиядаги ўзбек оилаларида, айтайлик, турмуш ўртоғини узоқ сафарга жўнатаётган келин қайнонаси, қайнотаси ёки, умуман, ёстикдошининг қариндошлари олдида хўжайини билан хайрлашмай (бутун туйғуларини жим туриши ортига яшириб) сукут сақлаб тураверишида ҳам оила аъзоларига, ҳам қариндош-уруғларига ҳурмат-иззат маъноси аёлнинг ҳаё-ибоси билан қоришиқ бўлади.

“индамасдан индаш” маъноси: Сукут мулоқот жараёнида (табiiй тарзда) сўзловчини тингловчига, тингловчини эса сўзловчига айланиш жараёнини юзага келтиради. Шунинг учун, ўзбек нутқ одобига кўра, ўринсиз ёки бемаъни саволга сукут билан жавоб бериш, уни эшитмаганга олиш, суҳбатни бузмаслик юксак маданият намунаси ҳисобланади. Бу ҳолатни ўзбек шоири Мирза Кенжабек “ибодатнинг бир кўриниши” деб айтади:

Ибодатдир бирор золим – жафокорга десанг ҳақ сўз,

Ва нодонга сукут этсанг, сукунат ҳам ибодатдир.

Ҳазрат Жалолiddин Румий талқинида «севикли дилдор»нинг ошиқ дил розига сукут этиши (фикримизча, бу шарқ хотин-қизларининг одоб юзасидан ризоликларини сукут орқали билдиришлари) жавобнинг ўзидир:

Дардим эшитиб, этса сукут дилдорим,

Шул жимлиги менга минг жавобдир, жавоб. (Ж. Румий)

Халқ мақолларида, афоризмларда қўлланилган куйидаги мисолларда ҳам “индамасдан индаш” маъноси сезилиб туради: Аҳмоққа жавоб – сукут(Мақол); Доно шунчалар узоқ сукут сақладик, нодон гапиравериб ҳолдан тойди. (https://telegram.me/hayot_saboqlari)

шубҳа-гумон маъноси: У Райҳонани топмоғига айна дамгача қаттиқ ишонарди. Уч кунлик ҳордиқ қор қилиб, шуури тиниқлашгач, ўзини алдангандай сизди. Айниқса, бу ердагиларнинг мудом жимлиги уни иштибоҳу гумон чангалига етакламоқда эди. Юрагини ваҳм босди. Бу сукутнинг адоғи борми ўзи? Нега уни ташлаб қўйдилар? Ҳозир чиқади-ю карвонсарой хожасини топади. Не муддаони кўзлайдур бу найнов, билсинчи. У шахд ўрнидан қўпди. (Наби Жалолiddин, Оралӣ. (www.nabijaloliddin.uz.) 204-б.)

Бу каби мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Сукутнинг “муомалавий мазмунга эга бўлмаган” турига мулоқот жараёнидан ташқаридаги ҳолатлар (масалан, Дунёда шундай қўшиқ борки, янграганда бутун олам сукутга чўмади каби) мисол бўла олади.

Диний, баъзи дунёвий манбаларда сукут “яхши сўз”га, “ақллилик белгиси”га тенглаштирилади. Масалан, Қуръони Каримда шундай оят бор: “... иймон келтирган киши яхши сўзларни сўзласин ёки сукут сақласин” ёки “Ким сукут сақласа, нажот топади”, “Ҳаммани йиқитадиган паҳлавон кучли эмас, балки, ғазаб келганда ўзини қўлга оладиган (сукут сақлайдиган) киши кучлидир” каби ҳадислар ҳам мавжуд.

Халқ донолигида: “Сукут доноликдандир”, “Сукут – донишмандликнинг бошланиши”, “Ақлнинг гўзаллиги – фикр билан, Рухнинг гўзаллиги – шукур билан, Тилнинг гўзаллиги – сукут билан, Қалбнинг гўзаллиги – зикр билан” каби мақолларга дуч келсак, манбаларда “Баъзан сукут ҳақиқатдан афзал бўлиши мумкин” ёки “Тинглаш ва сукут сақлаш сизни донишмандликка етаклайди” сингари афоризмларни ҳам кузатамиз.

Демак, азал-азалдан халқимиз сукутни донишмандлик, ақллилик, иймонлилик, тил гўзаллиги сифатида эътироф этган. Бироқ нутқий мулоқот жараёнида сукут ҳамиша ҳам ижобий характер касб этавермайди. Масалан, “Сиз сукут сақласангиз, дунё ҳам сизга сукут

сақлайди” (Афоризм); “Мозор узра сукут этарлар...” (А. Орипов); “Сукут ўлдиради” (Мақол) ва х.

“Сиз сукут сақласангиз, дунё ҳам сизга сукут сақлайди” афоризмида: “Ҳой инсон, агар сен жим тураверсанг, овозингни эшитмаганлар сенинг бор ёки йўқлигингни билмасалар, охири сени эсдан чиқаришади. Оқибат, сени дунё унутади. Шунинг учун ҳаётда жўшиб яша”, деган мантиқ мужассам бўлиб, у бевосита меъеридан ортиқ сукут сақлаган кишига нисбатан кўлланилади.

Абдулла Ориповнинг “Оилада туғилса гўдак...” деб бошланувчи шеърида “Азалилар кўрса ёмон туш Мозор узра сукут этарлар...” мисралари орқали “Одам яқинидан ажралганда мотам либосини кияди, азадор бўлади. Азалилар ёмон туш кўрса, одатда, яқинлари қабри бошида (ичлари ёниб турса-да) сукут сақлаб зиёрат этадилар. Хўш, дўстлик ўлса-чи?! Уни қаерга кўмиш керак? Унинг қабри қаерда бўлади? Зеро, ажрашган дўстларнинг қайта учрашиб қолиши азадорнинг ёмон туш кўриши каби. Дўстликдан ажраб қолган “азадор дўст” “ёмон туш”ини айтгани қаерга борсин...” каби инсон руҳиятининг энг чигал, имконсиз ҳолатини ифода этади. Ва “марҳумларга аза очиб, либосларини кўкка бўяган азадорлар”нинг “мозор узра сукут этишлари”ни ўзининг “ички ҳайқирик”қа, “надомат”га айланган “бевафо дўст”га нисбатан сукутига метафорик йўл билан кўчиради.

Дўстлар, айтинг, дўстлик сўнганда

Қандай йиғлаб, қандай киярлар?

Азалилар кўрса ёмон туш

Мозор узра сукут этарлар.

Тирик туриб, қайта келсанг дуч,

Унда охир, қайга кетарлар...

“Сукут ўлдиради” мақоли, одатда, инсон кимдандир қайсидир гапни, хабар, муждани кутаётганда сўзловчи коммуникантнинг сукут сақлаши тингловчи коммуникантга салбий таъсир кўрсатиши, ҳатто уни ўлдираб даражага олиб боришини ифодалайди.

Билъакс, сукут – индамасдан индаш, сўзламасдан сўзлаш, қалб ҳайқириғи, нодонга ақлли жавоб. Баъзан у нодонлик белгиси бўлиши ҳам табиий ҳол. Шундай экан, нутқий мулоқотда сукут ифодалаган информацион киймат (бировнинг дилини оғритмаслик омили; суҳбатдошни таҳқирлаш, менсимаслик қуроли; яширин қаҳр-ғазаб ва таажжуб; шахснинг маънавий камолоти белгиси; кўрқув, ожизлик нишонаси ва х.) таҳлили кўрсатадики, сукут лингвомаънавий бирликлар сирасидан ўрин эгаллай оладиган нолисоний мулоқот бирлигидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Винокур Т. Г. Говорящий и слушающий. Варианты речевого поведения. -М., 1993. -С. 11.
2. Грайс Г. П. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистики. Вып. 16. Лингвистическая прагматика. – Москва: Прогресс, 1985. –С. 217-237.
3. Искандарова Ш. Ўзбек нутқ оdatининг мулоқот шакллари. Филол. фан. номз..... дисс. автореф. – Самарқанд, 1993. – 26 б.
4. Yuldasheva D. O‘zbek tilini o‘qitish metodikasi. Darslik. –Т., 2020. – 375-377-б.
5. Yuldasheva D., Yusupova D. Halima Xudoyberdiyeva she‘riyati lingvopoetikasi. – Международное издательство “Globe international Publishing Group” ISBN: 978-620-0-60879-6. – 2020. –125 с.
6. Yuldasheva D., Ashurbayeva R., Asadova Sh., Yusupova D. Use of an Integrative Research on the Education System. Scopus: International Journal of Recent Technology and Engineering (IJRTE)

ISSN: 2277-3878, Volume-8 Issue-4, November 2019. – Page. 7661-7664.

7. Мўмин Сиддик. Сўзлашиш санъати. – Фарғона: Фарғона, 1997. –100 б.

8. Sayfullayeva R., Abuzalova M., Mamadaliyeva N., Yuldasheva D. Tilshunoslikka kirish. Darslik. –Т., 2020. – 51-56-б.

9. Тоирова Г. И. Ўзбек нутқий мулоқотида системавийлик, информативлик: филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2017. – 50 б.

10. Якобсон Р. О. Лингвистика и поэтика. Библиографическая информация: // Структурализм “за” и “против”. – М., 1975. – 230 с.

BENEFITS OF USING LITERARY GENRES IN TEACHING PROCESS

H. U. Yusupova,

Head of English Literature and Stylistics department, BSU.

e-mail: hilol79@rambler.ru

Phone: (91) 416 41 60

Abstract. This article delivers information about literature teaching process. At the same time it speaks about different ways of teaching English through introducing literary genres to learners. Teaching language is presented through literary genres such as poetry, short stories, drama, novel and others.

Key words: literature, genre, poetry, prose, novel, short story, method, material, teaching, language, literary work, learning.

Introduction. Implementing a story-based approach requires a great deal of energy, creativity and excellent classroom management skills and flexibility from teachers. In addition, on the final afternoon of the course children present their work to parents, which provide an ideal way of strengthening our parent/teacher relationships. This can, however, put teachers under a certain amount of strain as the performance of their pupils is often equated with their performance as teachers. As one teacher said it keeps you on your toes! In other words, it maintains high quality language teaching.

Literary review. Regarding of the crucial part of literature in maintaining the interest of the students, teachers exploit literary texts in a large number of ways in the classroom. Using the extracts from short stories novels, dramas and poems helps maintain the interest of the students in the process of language learning. Pulverness (2003) advises language teachers to maximize the use of literature in the classroom. Firstly, language teachers should introduce the theme of the text, and then necessary vocabulary items and use prediction tasks to arouse the curiosity of the students. Secondly, language teacher should minimize the text so as not to disturb the students' reading. Thirdly, language teacher should draw attention to grammar and linguistic structures used by the author. Finally, s/he should encourage students to find creative views and invite them to modify, extend or add to a text.

If the language of the literary work is simple, this may facilitate the comprehensibility of the literary text but is not in itself the most crucial criterion. Interest, appeal, and relevance are also prominent. Enjoyment; a fresh insight into issues felt to be related to the heart of people's concerns; the pleasure of encountering one's own thoughts or situations exemplified clearly in a work of art; the other, equal pleasure of noticing those same thoughts, feelings, emotions, or situations presented by a completely new perspective: all these are motives helping learners to cope with the linguistic obstacles that might be considered too great in less involving material. 1